

ПОЛІТИКА І РЕЛІГІЯ У ФРАНЦІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ*

Есе характеризує взаємодію між політичним і релігійним рівнями суспільної активності у Франції в період між укладенням у 1801 р. конкордату й ухваленням у 1901-1904 рр. законів про відокремлення Церкви від держави. Оповідь зосереджується на трьох головних точках взаємодії політики і релігії, якими було ставлення до Римського престолу, до спадщини Французької революції та до освіти.

Ключові слова: релігія, політика, Франція, Церква, держава, конкордат, освіта.

Собор Паризької Богоматері, 2 грудня 1804 р.: папа Пій VII¹ очолює урочисту церемонію коронування Наполеона². Собор Паризької Богоматері, 10 листопада 1793 р.: відзначення свята Розуму окреслює офіційний початок революційної дехристиянізації. Немислима, у всякому разі, небачена – як на одне десятиріччя – зміна. Втрачений і віднайдений католицизм? Якщо хочете – так. Але також – і в першому, і в другому випадку – вражаюча суміш видовищного розриву з попередньою традицією, неспростовної новизни, нетривкості заснованого. Розрив, творцем котрого є Революція, яка у своєму радикалізмі набуває релігійного характеру; перерва у християнській традиції, котру завершує

---

* Уперше текст есе було опубліковано у виданні: С. Langlois. *Politique et religion // Histoire de la France religieuse* / ред. J. Le Goff, R. Rémond, т. 3: *Du Roi Très Chrétien à la laïcité républicaine* / ред. P. Joutard. Paris 1991, с. 108-143. Українською мовою есе публікується за згодою Автора, з коментарем д. і. н. Вадима Ададурова.

¹ Луїджі Барнаба К'ярамонті (1742-1823), обраний папою Римським 1800 р., узяв собі на знак пошани до свого попередника Пія VI, замордованого 29 серпня 1799 р. французькими революційними військами, ім'я Пія VII.

² Наполеон I Бонапарт (1769-1821), з 1799 р. перший консул Французької республіки, коронований як імператор французів 2 грудня 1804 р. у соборі Паризької Богоматері.

Імперія³, яка увінчується згідно з королівським церемоніалом. Новизна, театралізована демонстрація вибору, позначена в обох випадках помпезністю декорацій і незвичайністю представлених на сцені акторів – богині Розуму та глави Католицької Церкви. Нетривкість змін, адже прискорена дехристиянізація триватиме заледве кілька місяців, а Імперія – лише кілька років.

Ці театралізовані дієства контрастно унаочнюють повороти релігійної політики ХІХ ст., але представляють лише один з аспектів складнішої реальності. Протягом вісімдесяти років відбуваються глибші зміни, що унаочнюються при порівнянні двох формул. Перша з них, яка була результатом компромісу, досягнутого між Бонапартом і Пієм VII, звучить так: «Католицька, апостольська і римська релігія є релігією переважної більшості французьких громадян». Друга, полемічна, була запозичена 1877 р. Гамбеттою⁴ в його приятеля Пейра⁵, аби згуртувати республіканців перед вирішальними виборами: «Клерикалізм – ось ворог!». Перша віддзеркалює дійсний стан речей, на якому засновано конкордатний режим, що визначає відносини між релігійними конфесіями і державою; друга промовисто засвідчує втягнення католицизму в нову політичну боротьбу, результат якої відтоді вирішується шляхом загального голосування. Спостерігаємо зміну реєстру й тональності висловлювань промовців, адже від одного висловлення до другого минула ціла історична епоха.

Геополітика спонукає Пія VII та Бонапарта застановитися над їхніми спільними інтересами, а отже знайти площину порозуміння, щоб вийти з революційної кризи. Папа не бажає спиратися на Австрію, віддану принципам політики йосифінізму⁶, і відмовляється від будь-якої допомоги «схизматичних» Росії та Великобританії. Залишається Франція, у той момент – парадоксальним чином – більш католицька, ніж до цього часу, з її італійськими сестринськими республіками та державними кордонами, які сягають аж до Рейну. А Бонапарт, збагачений досвідом перебування в Італії, знає, що мусить якнайшвидше знайти порозуміння з міцно вкоріненим у простолюді католицизмом, який виявляється не лише у Вандеї

³ Політичний режим на чолі з імператором Наполеоном I, який існував у Франції від 1804 р. до 1814 р.

⁴ Леон-Мішель Гамбетта (1838-1882), за фахом адвокат, за покликанням – журналіст і політичний діяч, один із лідерів республіканців.

⁵ Альфонс Пейра (1812-1890), журналіст і політичний діяч республіканського спрямування.

⁶ Політика реформ у царині релігійних відносин, здійснювана в 1780-х роках згідно з принципами Просвітництва в спадкових володіннях австрійської династії Габсбургів з ініціативи імператора Йосифа II. Метою було забезпечити державі повний контроль над діяльністю духовенства.

та Бретані⁷, а й у Фландрії та над Рейном⁸. Внутрішнє примирення обов'язково йде через релігійну реставрацію, однак потрібно переконати в її необхідності адміністрацію, військо, політичні еліти.

Підвалини релігійного примирення

Зрештою, дві головні дійові особи мають власні пріоритетні цілі. Бонапарт хоче забезпечити мир власникам нерухомості (а це прямо залежить від безповоротного визнання факту продажу маєтностей Церкви) і «дати мир дзвіницям та храмам» (що передбачає релігійну свободу, відмову від надання виняткового чи панівного становища будь-якій конфесії та закінчення релігійного протиборства). Рим передусім вимагає скасування «конституційної схизми»⁹ та повернення до вільного здійснення католицького культу. Точки зору істотно відрізняються, але не заперечують одна одну щодо найважливішого. З огляду на це, в остаточному підсумку, компромісу було досягнуто.

Кожна зі сторін користає з нового конкордату, однак не рівною мірою. Пій VII, якому повернуто владу над Папською державою, отримує те, чого вимагав, але платить за це високу ціну: за скасування конституційної Церкви він мусить погодитися на залучення духовенства, хоча б часткове, у новий релігійний устрій та, особливо, на колективну відставку єпископату, який зберіг йому вірність; щоб позбутися схизми, він відмовляється від підтримки так званої «малої Церкви»¹⁰, що виникла в особі французьких єпископів-емігрантів у Англії, – утім, позбавленої пастви у Франції, – яка, своєю чергою, теж загрожує схизмою в католицизмі. Зі свого боку, Бонапарт зміцнює власні позиції: крім задоволення своїх найважливіших вимог він отримує право призначати єпископів, яким користувався покійний король. Отож стає відомо, що Рим більше не є пов'язує майбутнє католицизму з династією Бурбонів¹¹.

⁷ Повстанські рухи контрреволюційного характеру, які відбувалися під гаслами захисту католицької релігії та королівської династії Бурбонів у західній Франції – в 1793-1794 рр. (Вандея) та в 1795-1802 рр. (Шуанрія).

⁸ Території вздовж лівого берега Рейну було приєднано до Франції в результаті перемог революційних армій у 1790-х роках. Населення цих територій істотно відрізнялося від населення решти території республіки своїм відданим ставленням до католицької релігії.

⁹ Докладніше про це див. далі, прим. 13.

¹⁰ Частина французького католицького духовенства, яка відмовилася визнати зміни, впроваджені Революцією.

¹¹ Королівська династія, яка правила Францією в 1589–1792 рр., коли країну було проголошено республікою, а останнього монарха з цієї династії – Людовіка XVI – 1793 р. страчено. Однак представники династії Бурбонів, які перебували в еміграції, продовжували вважати себе законними правителями Франції і до 1801 р. мали підтримку від Святого Престолу.

Від цього компромісний характер угоди не видається менш фундаментальним. Його виписано в уже згаданій вище формулі зі вступу до конкордату: «уряд Республіки» визнає *римський* католицизм як «релігію переважної більшості французів», навіть – «основної більшості» (*long maxima pars*), як уточнює латинська версія. Однак це формулювання, народжене в запеклих суперечках між сторонами переговорів, видається їхнім головним досягненням. Воно означає, певним чином, що Рим, згнітивши серце, відмовляється вимагати для католицизму виняткового статусу державної релігії та задовольняється визнанням фактичного стану речей; але і Рим знає, що новий французький уряд визнає поразку – через таке неявне спростування – релігійної політики революції у двох її найбільш значущих ініціативах: громадянській конституції для духовенства 1790 р.¹² та дехристиянізації II року¹³, оскільки офіційно визнає значну кількісну перевагу католиків, і що ще важливіше, *римських* католиків, серед населення у Франції.

Компроміс не обмежується принциповими питаннями; він такою ж повною мірою вписується в практику. Це стає очевидним при порівнянні конкордату і громадянської конституції для духовенства. Конкордат упорядковує принципове питання про вплив державних органів влади на діяльність Церкви. Зміну видно вже в способі цього впорядкування: конкордат є результатом переговорів із Римом, а громадянська конституція – лише наслідком одностороннього рішення Установчих зборів. У 1801 р. ані Пій VII, ані Бонапарт не бажають збереження найсуперечливішого моменту постанови 1790 р., яким є вибори єпископів і парохіальних священиків. Присяга – причина всіх чвар – залишається; що правда, складають її вже не нації на конституції, а урядові. Різниця може видатися незначною, але не для сучасників. Однак у тому, що стосується двох інших важливих починань, уряд першого консула йде слідами Установчих зборів, хоч і переглянувши попередні заходи: відтепер державна оплата духовенству спирається на значно скупіші витрати держави, ніж

---

¹² Ухвалений Установчими зборами 23 лютого 1790 р. декрет, який визначав, що протягом двох років священики мусять скласти клятву вірності французькій нації на конституції. Ця вимога спричинила розкол серед католицького духовенства: його більша частина таки пристала на вимогу світської влади й отримала дозвіл на здійснення культу та отримання платні за виконання своїх обов'язків, але значна частина єпископів, монахів і парохів не погодилася, отож опинилася поза законом. Папа Пій VI у 1791 р. засудив так звану громадянську конституцію для духовенства як таку, що суперечила канонам Церкви.

¹³ Низка законодавчих і практичних заходів, які здійснював у 1793-1794 рр. (II рік Французької республіки згідно з революційним літочисленням) уряд якобінців і які були спрямовані на знищення християнської релігії та заміну її руссоїстським культом Вищої Істоти.

у 1790 р.; нові межі дієцезій, кожна з яких початково мала відповідати одному департаментові, більше не визначаються за принципом однорідності громадянського і релігійного: поза найбільш залюдненими або найменш чутливими в політичному сенсі регіонами, як-от захід Франції, дієцезія (наприклад, Мецьська, Безансонська, Лімозька) тепер охоплює територію двох або навіть трьох департаментів.

Для того щоб уже підписаний конкордат вступив у дію, треба виконати три специфічні умови. Спочатку – здійснити ревізію тяжкої спадщини, пов'язаної з революцією: у тому, що стосувалося духовенства, це означало примирення Католицької Церкви з одруженими священиками та конституційним єпископатом; щодо віруючих – визнати необхідність укладення цивільного шлюбу, а також неможливість повернення Церкві її колишніх маєтностей, проданих громадянам. Щодо всіх цих пунктів папський посланець у Парижі Капрара¹⁴ змушений поступитися тискові першого консула. Наступна умова – вибір людей. Бонапарт умів оточувати себе компетентними співробітниками. Особливо вдалим був вибір державного радника Порталіса¹⁵, призначеного відповідальним за здійснення конкордатної політики; той, звертаючись по поради до свого оточення з прованського міста Екса, а також до сulpіціянина Емері, що мав високу репутацію серед паризького духовенства, формує галліканський єпископат, прагматично поєднуючи в єдине тіло владик доби Давнього порядку (Ancien Régime), які погодилися на співпрацю, конституційних єпископів, які, зціпивши зуби, погодилися пристати на умови конкордату, і нових ерархів – свідомих прихильників конкордатної системи (таких як Берньє і Пансемон) чи нав'язаних зверху (таких як Камбасерес, брат другого консула в Руані, і Феш, дядько першого консула в Ліоні).

Залишалася остання умова – домогтися затвердження конкордату Законодавчою асамблеєю. Це було зовсім не легко. Щоб переконати численних нерішучих осіб, слід було дочекатися очищення Трибунату та Законодавчого корпусу¹⁶ від противників конкордату, що відбулося на початку 1802 р., а також укладення Ам'єнського миру з Англією¹⁷, який відкрив перспективи для загального примирення. Політичний клас не міг довго

¹⁴ Джованні-Батіст Капрара (1753-1810), кардинал, папський легат у Парижі.

¹⁵ Жан-Етьєн-Марі Порталіс (1746-1807), політичний діяч, член Державної ради, міністр культів (1804-1807).

¹⁶ Дві з чотирьох палат законодавчої системи, яку створив у Франції Наполеон Бонапарт після приходу до влади в результаті військового перевороту 17-18 брюмера VIII року Республіки (1799 р.). Трибунат був призначений обговорювати законодавчі ініціативи очолюваної першим консулом Державної ради, а Законодавчий корпус – їх ухвалювати.

¹⁷ Мирний договір з Англією було підписано в місті Ам'єні 25 березня 1802 р.

опиратися громадській думці, яка воліла релігійного миру. 18 квітня – у день Пасхи – конкордат було урочисто проголошено.

Проте щоб конкордат міг розвинутися в «конкордатну систему», спроможну змінити все релігійне поле, потрібні були ще численні змістовні уточнення невідкладного характеру, які стали можливими завдяки пізнішим від конкордату Органічним статтям – документові, розробленому з ініціативи нового міністра культів. Органічні статті, представлені на розгляд Законодавчої асамблеї як звичайний додаток до конкордату, що визначає його ставлення до протестантських Церков, були радше противагою для католицизму, введеною в односторонньому порядку французьким урядом і, закономірно, негайно відкинuto Римом, який так ніколи й не визнав цих статей.

Справді, Органічні статті становлять таке поєднання спадщини парламентського і королівського галліканізму¹⁸, що дозволяють державі контролювати панівну релігію в рамках революційної емансипації, оскільки, визначаючи становище конфесійних меншин, вони встановлюють конкретні умови здійснення релігійної свободи. Представлені як різновид декрету про застосування конкордату, Органічні статті насамперед вносять необхідні для керівників департаментів уточнення в практичні питання, котрі не знайшли відображення в самому конкордаті, як-от способи оплати духовенству чи відмінності між священниками, виконання парохами обов'язків у дочірніх парохіях, – тобто зміцнюють на місцях переважання нової адміністративної моделі та єрархічну структуру серед духовенства. Проте Органічні статті вказують також на очевидне прагнення нової влади до йосифінізму. Бонапарт – релігійний реформатор? Немає жодного сумніву: слід якнайшвидше укласти новий катехизм, уніфікувати літургію, скоротити кількість пов'язаних із релігійними святами неробочих днів, запровадити вивчення галліканського за духом богослов'я в семінаріях. А понад усе це – Органічні статті надали державі повноту свободи здійснювати нагляд над культами через визначальний вплив на головні моменти їхнього функціонування (листування з Римом, єпископські конференції та синоди, влада єпископів у дієцезіях) та способи контролю (адміністративним шляхом, через міністерство культів, або законодавчим шляхом, через Державну раду).

---

¹⁸ Принцип вищости державної влади над владою церковною, який у Франції здійснювався на практиці з часів короля Філіпа IV (1285-1314), а законодавчо був закріплений конкордатом 1516 р. Останній, зокрема, надав французьким королям право інвеститури (призначення на церковні посади). Згодом кандидати мали отримувати затвердження від папи Римського.

Поза Органічними статтями конкордатна система стосується також євреїв і жіночих згромаджень. Немислиме сусідство? Меншою мірою, ніж здається, коли розташувати поруч дві незвичні ініціативи 1807 р.: скликання Великого синедріону¹⁹ в лютому – березні та скликання капітули настоятелів шпитальних конгрегацій у грудні. Проблеми, яких торкалися в першому та другому випадках, істотно відрізнялися, але спільним для них обох моментом був дозвіл від держави і контроль з її боку.

Опрацювання жіночими конгрегаціями власного статуту раптово винесло на поверхню стару проблему: яке місце в новій системі слід визначити «релігійним об'єднанням»? Ніхто не бажав повертатися до політики нищення чернечих орденів. Що слід було чинити з ухваленим 1792 р. законом про ліквідацію релігійних, зокрема жіночих, конгрегацій? Порталіс не мав гадки повертатися до його норм; він усвідомлював, що покликання до чернечого життя, яке становило невід'ємну частину християнства, сумісне з новою суспільною організацією. Отож він, не гаючи часу, розпочав здійснення політики «малих кроків» (її підтримали на місцях нотаблі²⁰ та префекти²¹, як і єпископи), щоб дати змогу відновити дієві чернечі спільноти, які утримували невеликі школи та пансіонати, особливо ж ті, котрі постачали необхідний для військових шпиталів і лікарень персонал.

У 1808 р. міністр культів навіть вирішує надавати найбільшим згромадженням щорічні стипендії, щоб полегшити прийняття нових членів; у 1809 р. наступник Порталіса публікує декрет, який дозволяє діяльність низки великих конгрегацій, заснованих до Революції, і навіть кількох нових. Таким чином жіночі чернечі спільноти – і тільки вони – були залучені до нової конкордатної системи. Пізніше законодавство підтвердить це початкове спрямування: доповнюючи декрет 1809 р., закон 1825 р. – єдиний законодавчий текст ХІХ ст. щодо конгрегацій – застосовуватиметься тільки до жінок, так само як і декрет 1852 р., котрий дозволить нову хвилю визнання новозаснованих згромаджень.

Насправді наміри Порталіса виходили поза стислий план організації культів. Він мав амбіцію впровадити в дію справжній ідеологічний і суспільний конкордат між нотаблями, які зберегли вірність духові Просвітництва, однак відмовилися від антирелігійних переконань, і католицькою

¹⁹ Згідно з єврейським канонічним правом – верховна рада рабинів. Скликана Наполеоном з метою заручитися підтримкою євреїв не лише на території його імперії, а й у володіннях держав, які перебували у ворожих стосунках із Францією.

²⁰ Цим терміном у постреволюційній Франції окреслювали суспільно-політичні еліти, до яких належали найбільші землевласники, підприємці та банкіри, котрі очолювали місцеві колегії виборців.

²¹ Очільник виконавчої влади в департаменті.

релігією, очищеною як від войовничого ультрамонтанізму²², так і від жалю за втраченим пануванням. Таким є зміст формули «філософ без невіри, священник без фанатизму», що визначає особистий ідеал, який цей політичний діяч так наполегливо намагався нав'язати католицизмові та суспільству як ідеологічний консенсус.

Здійснення конкордату

Неспроможний прискорити примирення суспільних настроїв, Порталіс усе ж залишив у спадок життєздатну інституцію конкордату, якій вдалося протистояти кризі духовної влади за часів імперії Наполеона, реакційній політиці королівської Реставрації та, нарешті, буремним поривам революції 1830 р. У добу Реставрації²³ ні рішення надати католицизмові становище державної релігії, ані бажання домовитися про нові умови конкордату, не здійснене не так через ухильну позицію Риму, як через спротив палат парламенту, не змінюють засадничо співвідношення сил. Після невдачі проєкту нового конкордату в 1817 р., щоб заспокоїти стурбованих католиків, спробують знайти для них відчутні компенсації: через збільшення числа дієцезій, межі яких тепер майже збігаються з межами департаментів, а також через збільшення бюджету для оплати праці парохіальних священників і вікаріїв. Після 1830 р. католицизм перестане бути державною релігією, бюджет культів протягом кількох років значно поскромнішає, однак питання про відмову від конкордату не постане. Навпаки, у тридцятих і навіть п'ятдесятих роках конкордатна система діятиме в повному обсязі, без великих перешкод і значного спротиву.

Культи мають відтепер свого міністра, адміністрацію, бюджет. Правду кажучи, лише Імперія – за Порталіса, а згодом за його наступника, Біґо де Преамено²⁴ – вважатиме цю ділянку настільки істотною, що виділятиме для неї окреме міністерство. Режим Реставрації, після різних спроб, що потрясли королівським двором, започаткує в 1824 р. в особі єпископа Фрайсінґу практику об'єднання культів з іншим міністерством, котра, якщо не зважати на розрив у її триванні між 1828 і 1830 рр., проіснує до 1904 р. Липнева монархія визнає цю нову практику, але впровадить дві істотні зміни: священнослужителі повністю зникнуть з адміністрації,

---

²² З XVI ст. цим терміном (від лат. *ultra montes* – за горами, тобто за Альпами) окреслювали прихильників ідеї необмеженого характеру влади папи Римського в католицизмі та впливу цієї влади на світську.

²³ Політичний режим, який було встановлено у Франції після зречення Наполеона I та повернення до керма влади королівської династії Бурбонів (1814 р.); був компромісом між нотаблями доби Першої імперії та роялістами; проіснував до Липневої революції 1830 р.

²⁴ Фелікс-Жульєн-Жан Біґо де Преамено (1747-1825), політичний діяч, міністр культів (1808-1814).

а само міністерство, попри його другорядність, довірятимуть, відповідно до політичної забаганки моменту, посадовцеві з міністерства громадської освіти, юстиції чи внутрішніх справ. Як компенсацію, зі створенням у 1839 р. дирекції культів, ця адміністрація здобуде широку автономію.

Насправді існування міністерства культів поставило священників у дво-значне становище. Після військового, міністерство культів було другим у Франції за кількістю підлеглих йому осіб, якщо врахувати, що за часів Другої імперії до 50 тисяч парохіяльних священників, дияконів, вікаріїв, пасторів і рабинів отримували гроші з його бюджету; але це була єдина ділянка, де міністерство контролювало своїх підлеглих, оскільки управління ними йому зовсім не підлягало. У результаті уряд лише обирав єпископів, давав згоду на затвердження парохіяльних священників, пасторів і рабинів чи (рідко) відмовляв у цьому, але не поширював свою компетенцію на дияконів і вікаріїв (сотрудників). Звідси дискусія, зовсім не академічного характеру, яка періодично виникала між спеціалістами з адміністративного права: чи не є парохіяльний священник «з певного погляду державним службовцем», як застановлювався над цим ще 1881 р. Леопольд Гальпен²⁵, «чи не виконує він справжньої громадської служби, отримуючи за це платню від держави»? Ці запитання зумовлюють наступне: у чому тоді полягає ця «громадська служба»? Галліканські відповіді на останнє запитання не позбавлені логіки: «Держава старасться, – як писав 1859 р. державний радник Вів'єн, – щоб жодна частина її території не була позбавлена духовної поживи». Залишалося визначити, у чому полягає ця «пожива» та, крім цього, якими можуть бути конкретні вияви морального обов'язку, що ним опікується держава.

Бюджет культів

Конкретний вимір становища релігійних культів відображено в бюджеті, який призначався на їхнє функціонування. Номінальне зростання цього бюджету вражає. У рік запровадження конкордату (1802) він становив 10 мільйонів франків; 1817 р., на початку Реставрації, – близько 22 мільйонів; 1829 р., наприкінці Реставрації, – близько 36 мільйонів. Однак реальне зростання було меншим, ніж може здаватися, оскільки в часи Імперії значна частина духовенства отримувала платню, зафіксовану в інших статтях бюджету. Якщо взяти і їх до уваги, то побачимо, що бюджет культів зріс не в 3,5, а лише в 1,8 раза. Все ж зростання мало постійний і відчутний характер, і в цьому виражалася воля насправді здійснити конкордатну реконструкцію релігійних відносин.

²⁵ Леопольд Август Фредерік Гальпен, політичний діяч республіканського спрямування, обраний 1877 р. у парламент.

Платня священнослужителям належить до витрат першої необхідності. Згідно з принципом, закріпленим у конкордаті, її запроваджували поступово: першими, у 1802 р., її почали отримувати парохіяльні священики в кантонах; згодом, 1807 р., – диякони; нарешті, з 1816 р., – вікарії. Крім того, Імперія вирішила через виплату стипендій встановити режим сприяння поповненню конгрегацій госпітальєрів і світського духовенства. Головні зусилля режиму Реставрації, окрім вибіркового відшкодувань, були спрямовані насамперед на поліпшення оплати праці дияконів і вікаріїв, а також на допомогу в реконструкції культових будівель. Фактично, у частині цих витрат допомога держави мала характер першого внеску: міністерство культів відшкодовувало сільським вікаріям половину їхньої сталої платні; воно перебрало на себе мінімальну частину витрат будівельного характеру (наприклад, 10% у Морбіані в добу Реставрації). Церковні ради та, за браком їх, місцеві органи самоуправління (комуни) були змушені істотно доповнювати ці ресурси: виділені ними на це кошти у 1828 р. становили близько 45% від державного бюджету. Це була значна сума.

Протягом п'яти років після Липневої революції бюджет зазнає скорочення, згодом знову постійно зростає і досягає верхнього показника – 55 мільйонів франків – у 1871-1880 рр. Однак це 50-відсоткове зростання, що відбулося протягом половини століття, не має викликати ілюзій, бо відсоток бюджету культів у витратах національного бюджету постійно зменшують: 4% за Реставрації (дані за 1820-1824 рр.); 3% за Другої імперії²⁶ (показники за 1860-1864 рр.); 2% на початку Третьої республіки²⁷ (1875-1879 рр.). Безсумнівно, найкращу оцінку реальної вартості бюджету міністерства культів матимемо, зіставивши його витрати з витратами загалу адміністративних органів (не беручи до уваги військового міністерства). У період конституційної монархії (1814-1848 рр.) бюджет культів перевищував 15%; за часів Другої імперії та на початку Третьої республіки він тримався близько показника 13%; з 1880 р. бюджет падає нижче 10%.

Останній елемент оцінки матимемо з порівняння бюджетів чотирьох міністерств: юстиції, поліції, громадської освіти та культів. Виявляється, що від 1815 р. до 1880 р. вартість для держави суддів і поліцейських

---

²⁶ Політичний режим, який було встановлено 1852 р. внаслідок державного перевороту, на чолі якого стояв президент Другої Французької республіки, племінник імператора Наполеона I, Луї-Наполеон Бонапарт. 10 грудня того ж року останній був коронований як імператор французів.

²⁷ Фактично проголошена після падіння Другої імперії у вересні 1870 р., але закріплена конституційно аж 1875 р., ця республіка була вже третьою спробою встановити демократичну форму правління у Франції (перша – 1792-1804 рр.; друга – 1848-1852 рр.). Цього разу спроба була вдалою, і Третя республіка проіснувала до 1940 р.

дорівнює вартості священників і викладачів. Частка міністерства культів, яка до 1848 р. переважала, згодом поетапно зменшується: за Липневої монархії²⁸ вона становить близько 43% від сумарного бюджету чотирьох міністерств, падає до 34% за Другої імперії, до 29% в перші роки існування Третьої республіки та аж до 19% після 1880 р. За період 1815-1880 рр. пріоритети політики бюджетування помінялися місцями: якщо до 1830 р. 45% мало міністерство культів, то після 1880 р. на показник 43% вийшло міністерство громадської освіти.

У самому ж бюджеті міністерства культів за період 1817-1883 рр., якщо брати 1829 р., 1847 р. і 1856 р. як внутрішні рубежі дослідження параметрів, статті витрат не змінилися жодним чином: величезна частка виділяється на католицизм (від 98 до 96% бюджету); переважає оплата праці священників (від 75 до 80%), з яких перевага надається парохам (більше 50% загального бюджету). Однак протягом цього тривалого терміну можна зауважити кілька значущих змін. Насамперед, це відчутне – з 1,5% у 1817 р. до 4% у 1883 р. – зростання бюджетних витрат на некатолицькі культу. Втрата в 1871 р. Ельзасу та Лотарингії²⁹, де проживало значне число єврейських і лютеранських громад, була частково компенсована (у кількісному вимірі) поширенням компетенції міністерства на Алжир і виділенням скромних бюджетних коштів для мусульман. Після цього слід згадати про виразне зростання витрат, призначених на будівництво: з 7,5% до 15%. Нарешті, і це найпоказовіший момент, бюджет культів за період від 1829 р. до 1883 р. зазнавав поступової демократизації: його частка, призначена для оплати праці парохів і вікаріїв, яка становила напередодні революції 1830 р. 56%, у перші роки існування Третьої республіки зросла до 72% через розширення фінансування державою сільських парохів.

Конкордат: залагодження конфліктів

У рамках конкордатної системи політичний устрій здобув можливість регулювання та багаторівневого контролю релігійних відносин. Найбільш видимим його рівнем було призначення та просування кандидатів на посади єпископів. Ця величезна на перший погляд влада була безсумнівно важливою, але фактично обмеженою. Після потрясінь, які припали на перших тридцять років дії конкордату й були спричинені відверто

²⁸ Політичний режим, який було встановлено у Франції після Липневої революції 1830 р. та який проіснував до революції 1848 р. Очолений коронованим у парламенті Луї-Філіпом Орлеанським, виражав інтереси ліберальних кіл дворянства та буржуазії.

²⁹ Згідно з умовами Франкфуртського миру від 10 травня 1871 р., Франція поступила на користь Німецької імперії Ельзасом та Лотарингією, повернувши їх собі лише після Першої світової війни.

політичним характером призначень доби Імперії, відмовою папи Римського надавати їм канонічне затвердження, необдуманими «чистками» єпископату на початку Реставрації, призначення єрархів набуває законного характеру, і глибоке оновлення єпископату, розпочате в добу Реставрації, завершується за Липневої монархії без якихось серйозних сутичок. Вибір кандидата може піддаватися дискусії; певні впливові посади, як-от архієпископа Паризького, є об'єктом пильного нагляду з боку міністрів. Питання релігійності кандидата при цьому співвідноситься з питанням його політичної відповідальності. Та на практиці, яка поміркованіша, при виборі кандидатів панує різноманітність підходів, котра є наслідком поділів, що існують у французькому католицизмі.

Фактично, конкордатна система визначає для церковного життя межі, поза які йому не завжди вдається вийти. Ці межі проявляються в неспроможності єпископів виробити спільну позицію щодо нагальних проблем; те ж саме стосується їхньої нездатності залагоджувати конфлікти. Органічні статті передали право колишніх провінційних парламентів розглядати касаційні скарги щодо злочинів Державній раді. Діяльність цього вищого судового органу, який міг виносити вирoki як щодо світських, так щодо духовних осіб, як щодо фізичних осіб, так щодо органів адміністрації, дозволяла уникнути створення церковного трибуналу в мішаних справах (за участю священників і світських осіб) та постійного звернення до цивільних судів з приводу конфліктів, які стосувалися священнослужителів при виконанні їхніх обов'язків. Кілька сотень позовів за тривалий час – від 1820-х до 1880-х років – становлять надто незначне число, але вони представляють найтипівіші конфлікти, що поділяються на три неоднакові за важливістю групи: позови органів державної адміністрації проти духовенства (19%); священників нижчої ланки проти їхніх єпископів (23%); та, особливо, парохіян проти їхніх єпископів, а ще більше – проти їхніх парохів (58%). У цьому цікавому «шлюбі втрьох»: священники, парохіяни, держава (система, яку було запроваджено Органічними статтями і яка була спрямована на підтримання існуючого стану речей у взаєминах усіх трьох сил, однак не на рівних засадах) – єпископи є недоторканні для підлеглих їм священників і 100% скарг останніх відхиляється; державні органи влади домагаються санкцій проти єпископів і священників у трьох із чотирьох випадків (77% задоволення скарг); нарешті, парохіяльні священники та єпископи, на яких позиваються миряни, у принципі отримують захист з боку держави (70% позовів відхилено).

Таким є загальне правило в 1880 р. Залишається сам конфлікт. У двох із трьох випадків це протиставлення, переважно на селі, парохіянина парохіві. У чому сутність скарг? Скаржились як на практику священника (головним чином на відмову надати парохіянинові релігійні треби), так

і на його слова (найчастіше особисті образи, які прозвучали прилюдно з амвона). Чого хоче позивач? Звинувачення пароха в погрозах і наклепах слугує лише необхідною передумовою для притягнення його до відповідальності перед кримінальним судом, де позивач сподівається захистити втрачену честь, особисту та своєї родини. У цій сфері дії сільського антиклерикалізму, пік якого припадає на добу Другої імперії, протягом кількох десятиліть відбуваються дві засадничі зміни. Перша стосується судових суперечок, друга – сторони-позивача. Починаючи з 1840-х років, парохіяни доводять, що парох є паном лише щодо себе самого; поступово вони ставлять під сумнів право священника відмовляти тим, кого він вважає негідними, у звершенні треб, зокрема чину похорону; у такі конфлікти втягується дедалі більше осіб, завдяки чому вони набувають усе публічнішого характеру й виходять на новий рівень «сільської політики». Також змінюються позивачі: замість власників замків і земель, а також фармацевтів і вчителів, які заступили їх у 1860-х роках, у 1880-х роках позивачами виступають мери міст і місцеві депутати. Суперечка з релігійної стає світською; робиться індивідуальною, а не колективною. Тепер вир політики перебиває давню систему стосунків на селі. Скарги на парохів показують, що змінилося на селі: боротьба вже не спрямована проти несправедливого виключення сім'ї з одностайної парохіяльної спільноти, а ведеться проти втручання релігії в новий суспільний, згодом політичний простір, який прагне до витворення автономної сфери життєдіяльності. Парохія як осередок суспільної організації поволі поступається місцем адміністративній одиниці – комуні. У цій сфері своєї дії конкордат повністю втрачає сенс.

Конкордатна система засновувалася на нейтральному чи в певному розумінні спрямованому на примирення адміністративному врегулюванні релігійних проблем. Однак в Європі ХІХ ст., а ще більшою мірою у Франції, яка опиняється в епіцентрі війн і революцій, католицизм не може залишатися поза цими потрясіннями, особливо тоді, коли вони безпосередньо стосуються Папської держави.

Рим

З цієї перспективи не остання роль у визначенні балансу між політикою і релігією належить династії Бонапартів. Римське питання ставиться й вирішується з ініціативи Наполеона І, а згодом Наполеона ІІІ³⁰, час від часу у Франції, а головню в Італії. Починаючи з 1808 р., Наполеон І вважає папу Пія VII перешкодою на своєму шляху й застосовує супроти нього могутні засоби впливу: він захоплює Папську державу, тримає папу полоненим

³⁰ Луї-Наполеон Бонапарт (1809-1873), з грудня 1852 р. імператор французів Наполеон ІІІ.

у Савоні, ініціює скликання в 1811 р. синоду церковних єрархів, намагається допровадити в 1813 р. до укладення нового конкордату. У нерівній боротьбі, що в ній Наполеон заповзвся здолати впертість старця, який відмовлявся слідувати принципам його європейської політики, а Пій VII волів дивитися на імператора, котрого сам же коронував, як на революціонера та переслідувача Церкви, можливості папи обмежуються до використання єдиної доступної йому зброї – відмови французьким єпископам у канонічному затвердженні, а згодом – відлучення імператора від Церкви³¹.

Французьких католиків мало зачіпав цей конфлікт у верхах. Передусім тому, що їм про нього не було відомо. Знекровлена, повністю контрольована державою преса, зведена до однієї газети в межах департаменту, не надавала жодної інформації про конфлікт. Прискіпливо пильновані й нерішучі єпископи мусили присвячувати свої пастирські листи прославі військових перемог імператора. Врешті текст папської булли таки розповсюдили й громадськість, на превелике невдоволення Наполеона, все ж дізналася про викляття його Пієм VII. Однак це зовсім не підбурило католицьке населення на місцях до заворушень, бо воно було радше задоволене наслідками політики конкордату: держава тільки що перебрала на себе оплату праці загалу парохіяльних священників і висловила готовність допомагати у відновленні культових приміщень. Відтепер вона фінансово забезпечувала поповнення спільноти світських священників і ченців-госпітальєрів. За таких умов віруючим, і навіть самим священикам, важко було вважати імператора новим революційним переслідувачем релігії.

Проте так само важко було вдавати, що нічого не відбувається. Скликання в Парижі з ініціативи Наполеона синоду церковних єрархів з метою отримати згоду на затвердження ним єпископів без звернення до папи нагадало сумної пам'яті громадянську конституцію 1790 р.: це була невдача, до того ж невдача прилюдна. Французька Церква відчула на собі наслідки імператорського гніву. Незабаром було скасовано освітню діяльність місіонерських спільнот: орден сультіціанів³² позбавили великих семінарій, а малі семінарії опинилися перед загрозою прилучення до університетів. Церковні діячі теж опинилися під прицілом. Навіть рідного дядька імператора, кардинала Феша, позбавили утримання та вислали зі столиці в його дієцезію; д'Астро, колишній спів-

³¹ Відповідну папську буллу було проголошено в Римі 10 червня 1809 р.

³² Згромадження отців Сен-Сюльпіс, засноване в Парижі 1645 р. Жан-Жаком Олье де Вермей з метою освіти духовенства.

робітник Порталіса, настоятель ордену лазаритів³³ Гамон і три єпископи: Булонь, Брольї та Гірн, чия негативна позиція надто чітко проявилася під час згаданої наради, – опинились у в'язниці. Така сама доля очікувала священників «малої Церкви» та непокірне бельгійське духовенство. Наполеон втратив здобутки релігійного примирення, запровадженого ним 1802 р. Наслідки цього були відчутні навіть після падіння імператора, бо завершилася тільки відкрита війна проти папи, але не було усунуто самого релігійного питання, яке після 1814 р. стало предметом запеклих сутичок. Свідченням цього були народні антирелігійні виступи у Франції під час «ста днів»³⁴.

Римська політика Наполеона III здається повторенням, навіть щодо траєкторії свого розвитку, політики її блискучого натхненника Наполеона I. У 1849 р., тільки-но обраний президентом, Луї-Наполеон Бонапарт посилає в Рим експедиційний корпус, щоб відновити папу Пія IX³⁵ на його престолі; через десять років, підтримуючи Кавура³⁶, він проголошує незворотність італійського національного об'єднання, досягнення якого видається неможливим без знищення майже тисячолітньої Папської держави. Однак незабаром Наполеон III прагне зупинити розвиток процесу, який сам на початку заохочував: він знову посилає війська, щоб принаймні місто Рим залишилося під владою папи. Це приносить Пієві IX лише кількарічне відтермінування, натомість Наполеон III втрачає підтримку італійців. Парадоксальна ситуація: падіння в 1870 р. Другої імперії у Франції одночасно означає кінець держави римських понтифіків.

До підтримки папи Наполеона III спонукає зростання від 1859 р. політичного тиску католицьких кіл усередині Франції, які ще пів століття тому залишалися загалом байдужими до перспективи знищення Папської держави. Причин цього процесу слід шукати не тільки в зміні

³³ Орден св. Лазаря (госпітальєри), заснований бл. 1130 р. на Святій землі, опікувався лікарнями.

³⁴ Загальноприйнята в історіографії назва періоду короткочасного правління Наполеона I, який у березні 1815 р. триумфально повернувся у Францію із заслання на о. Ельбі й скинув із престолу короля Людовіка XVIII, але в червні того-таки року мусив знову зректися влади після поразки в битві під Ватерлоо. Після цього у Франції було відновлено владу Бурбонів.

³⁵ Джованні-Марія Мастаї-Феретті (1792-1878), обраний 1846 р. папою Римським, узяв ім'я Пій IX. На Першому Ватиканському соборі (1869-1870) домігся затвердження догмату про непомильність папи Римського в трактуванні питань віри.

³⁶ Граф Каміло Бензо ді Кавур (1810-1861), політичний діяч ліберального спрямування, у 1852-1861 рр. – прем'єр-міністр П'ємонтського королівства, який 1858 р. домігся укладення союзного договору з Францією.

політичного контексту, популярності, що її здобув Пій IX, а й у зростанні впливу Риму на релігійну культуру у Франції протягом першої половини XIX ст., особливо після поразки революції 1848 р. Французькі католики мають ще два міркування, які спонукають їх стати на захист папи. Це дошкульна відчутність їхніх внутрішніх поділів і загроза нових викликів, які постали в 1860-ті роки. Французький католицизм глибоко поділений щодо філософських і політичних принципів, а також щодо практичних питань: коли йдеться про контроль над католицькою пресою чи про роль латинських класиків у шкільній освіті, усе стає предметом зіткнення, та ще більшою мірою католики мусять брати до уваги нові соціалістичні доктрини, республіканські течії радикального гатунку, сцієнтизм, успіх якого після видання Дарвінового «Походження видів»³⁷ та Ренанового «Життя Ісуса»³⁸ стає приголомшливим. Ліберали й ультрамонтани використовують кризу світської влади папи для того, щоб домогтися об'єднання зусиль з метою вирішення завдань, які стоять перед ними у власній країні.

Однак не варто переоцінювати ступінь згуртованості католиків. Протести єпископів проти позбавлення папи світської влади активні, але ніколи не зливаються в один голос. Духовенство готове підтримати протестні акції монархічних кіл, проте останні мають безперечну підтримку лише на заході Франції. Можна спробувати визначити ступінь залучення французького духовенства в політичні акції протесту на підставі його фінансової підтримки папського престолу. Протягом 1860-х років розмір щорічного «гроша св. Петра» становить від трьох до чотирьох мільйонів франків, що дорівнює річному поповненню протягом того самого періоду коштів парохіяльних рад (пожертви, подарунки, заповіді) або визнаних законом жіночих конгрегацій; він незначно перевищує пожертви на користь місіонерської діяльності, що здійснюється під орудою Конгрегації поширення віри; але він становить заледве десяту частину від щорічної платні парохіяльним священикам. Отож це важливий внесок, однак він не перевищує рівня інших, більш специфічних добровільних виплат французького духовенства.

---

³⁷ У вищезгаданій праці, уперше опублікованій 1859 р., англійський природознавець Чарльз Дарвін (1809-1882) сформулював основи своєї теорії еволюційного походження людини.

³⁸ Опубліковане 1863 р. професором гебраїки Жозефом-Ернестом Ренаном (1823-1892) історичне дослідження життя Ісуса Христа.

Революції ХІХ століття

Та хоч би якою важливою була криза Папської держави, вона не зачепила б так глибоко французького католицизму, якби не збіглася з народженим у лоні революцій світоглядним розламом та притаманною йому тональністю ідеологічної дискусії. Революція 1830 року: єпископи, котрі занадто скомпрометували себе за попереднього політичного режиму, опиняються у вигнанні; на адресу священників часто лунають погрози й не тільки; у Парижі архієпископство й абатство Сен-Жермен д'Оксеруа зазнають пограбування. 1848 рік: цілковитий контраст із попередньою ситуацією; внаслідок продемонстрованого в лютому одноставного (що охоплює також католицьке духовенство) бажання позбутися скомпрометованого королівського режиму, релігія немов набуває в загальній уяві захисного образу «Христа на барикадах» (Ф. Бовман³⁹); у відповідь духовенство благословляє нову Республіку й запозичені нею з революційних традицій Французької революції символічні дерева свободи. 1871 рік: на католицизм насувається темрява Паризької комуни, інстинктивно антицерковної та відверто нерелігійної: «З цим покінчено! Ми більше не думаємо про Бога! Революція 1871 р. є атеїстичною» (Гюстав Марото⁴⁰), а також кривавої, оскільки серед 70 жертв, розстріляних повстанцями в Парижі, був аж 21 священник.

Фактично всі революції ХІХ ст. позначені антицерковним духом, але різною мірою. Липнева революція 1830 р. є вольтер'янською, а ще більшим чином – спрямованою проти єзуїтів: переляканий намісник єзуїтської провінції о. Дрює констатує, що «той, хто говорить у Франції, принаймні в Парижі, про єзуїта, має на увазі дикуна, якого треба переслідувати». Однак ця революція більшою мірою, ніж людей, заторкує символи. Звідсіля жвава суперечка стосовно місіонерських хрестів, урочисте встановлення яких кілька років до того продемонструвало всім прагнення знову надати містам католицького вигляду. Після 1830 р. у кількох провінційних містах хрести забрали, в інших залишили на місці; у більшості випадків було досягнуто компромісу – рішення перенести хрести всередину храмів, і це виразно засвідчило релігійні вимоги революції 1830 р.: надати міському просторові світського характеру й чітко відокремити релігійні символи від символів політичних.

³⁹ Франк Поль Бовман, сучасний історик, автор монографії «Христос на барикадах (1789-1848)»: F. Bowman. *Le Christ des barricades (1789-1848)*. Paris 1990. Див. рецензію К. Лянглуа на цю працю: С. Langlois. *Religion et Révolution: Bibliographie critique // Archives de Sciences Sociales des Religions*, т. 72. Paris 1990, с. 189-204.

⁴⁰ Гюстав Марото (1849-1874), поет і журналіст, політичний діяч соціалістичного спрямування.

Цілком іншою є революція 1848 р.: антицерковний дух її менш видимий, але він не відсутній. Ворожі щодо католицизму вияви локальні (як у Ліоні) і мають специфічний характер: вони спрямовані насамперед проти монастирів виробничого типу, які належать релігійним конгрегаціям і засновуються на використанні дешевої жіночої та дитячої праці; робітниче населення, яке перебуває в скруті й сприймає існування таких закладів як нечесну конкуренцію, вчиняє напади на ці будинки, розбиває розміщені в них машини, потім домагається негайного закриття цих закладів, що спричиняє труднощі для певних конгрегацій, які спеціалізуються, як, наприклад, «Добрий пастир» в Анжері, на утриманні таких «покаянних будинків» по всій Франції.

У 1871 р., через сорок років після Липневої революції, Паризька комуна поновлює традицію антицерковного спрямування. Однак після майже двадцятирічного компромісного періоду Другої імперії контекст цієї традиції зазнає змін: місце опанованих вольтер'янським духом городян 1830 р. займають анархісти (послідовники Огюста Бланкі), вільнодумці й послідовники соціалістичних течій інтернаціонального ґатунку. Антицерковний дух стає войовничою антиклерикальністю, новий «Батечко Дюшень»⁴¹ прагне знову поставити дехристиянізацію на порядок денний. Зміни відбулись і на рівні символічних жестів: нарешті прийшов час цивільного поховання. У 1869 р. без участі Церкви здійснюється одне з чотирьох поховань. Паризька комуна надає цьому явищу загального характеру, влаштовуючи своїм бійцям урочисті поховання без жодної релігійної церемонії. Поразка комуни не може спинити цього звичаю: у робітничому передмісті столиці Бельвілі в 1871-1872 рр. цивільні поховання відбуваються в третині всіх випадків.

Однак Паризька комуна не обмежується реєстрацією цивільних актів – вона йде далі й розриває союз між державою і Церквою. Приготування щодо цього здійснили революції 1830 р. та 1848 р. Напередодні Липневої революції вимога такого відокремлення звучить у газеті «Майбутнє», зі шпальт якої де Ламене викриває упокорення католицизму за допомогою державних грошей, унаслідок якого «духовенство, вільне згідно із законом, стає, так би мовити, рабом своєї платні». У 1848 р. архієпископ Паризький АфFRE висловлює побажання «свободи, порівнянної зі свободою духовенства в Сполучених Штатах», тобто скасування конкордату, але зі збереженням державного бюджетування як компенсації за здійснену націоналізацію майна Церкви. У 1871 р. ситуація

---

⁴¹ «Le Père Duchesne» (фр.) – назва газети радикального спрямування, яка видавалася в часи Французької революції кінця XVIII ст. Стала символом поширення в масах антирелігійних поглядів.

істотного змінилася. Як засвідчує Бельвільська програма⁴², республіканці заповідають кінець режиму конкордату. А 3 квітня 1871 р. Паризька комуна постановляє, що «Церкву відділено від держави» (ст. 1) і що «бюджет міністерства культів скасовано» (ст. 2). У той же час майно чернечих згромаджень підлягає новій націоналізації (ст. 3). Ця політика відокремлення підкріплюється на місцях конкретними заходами: у більш ніж 40% парохій утримувані конгрегаціями школи набувають світського характеру; у майже третині парохіяльних храмів заборонено здійснення церковних обрядів; багато інших змушені погодитися з використанням храмів для проведення в них політичних зборів. Можливо, твердження Ж. Ружері, що «повстання 1871 р. спрямоване на дехристиянізацію», виглядає занадто перебільшеним, але, напевно, Паризька комуна таки воліла здійснювати політику дехристиянізації.

У вищезгаданих процесів є зворотний бік. Це дискусія про Революцію, яка (дискусія) проникає в католицький табір. Між 1830 р. і 1848 р. Революція викликає лише окремі позитивні оцінки. Не дивно, що Бюше – соціаліст якобінського спрямування, який воліє бачити значення революції в боротьбі не так за громадянську свободу, як за суспільну рівність – у своїй фундаментальній «Парламентській історії Революції кінця XVIII ст.» представляє Революцію як «останній і найдалекосяжніший наслідок розвитку сучасної цивілізації», котра сама «цілком походить із Євангелія». Знаменним натомість є те, що десять років по тому молодий абат Дюпанлуп⁴³, полемізуючи з відомим істориком і політиком консервативного спрямування Т'єром⁴⁴, воліє дотримуватися саме цієї ліберальної моделі витлумачення Революції. Ці окремі голоси викликають підозру в Церкві після революції 1848 р. Укладений 1861 р. у Римі індекс заборонених книг засуджує брошуру абата Годара «Принципи 1789 року і католицька доктрина», у якій цей богослов духовної семінарії в Лянгре висловив міркування, що «Декларація прав людини і громадянина» відповідає засадам католицького віровчення. У той же час контрреволюційна традиція, яка веде початок від де Местра⁴⁵ та

⁴² Проголошена Л. Гамбетта в квітні 1869 р. політична програма республіканських сил.

⁴³ Фелікс Дюпанлуп (1802-1878), богослов, з 1849 р. – єпископ Орлеанський, журналіст, політичний діяч, ідеолог французьких клерикалів.

⁴⁴ Луї-Адольф Т'єр (1797-1877), історик, ліберальний монархіст, кілька разів обіймав посаду прем'єр-міністра за Липневої монархії, президент тимчасового уряду Французької республіки в 1870-1873 рр.

⁴⁵ Жозеф де Местр (1753-1821), філософ і політичний діяч, один з ідеологів європейського консерватизму, непримиренний критик Французької революції, прихильник сильної ролі Католицької Церкви, автор філософсько-політичного трактату «Про папу» (1819).

Баррюеля⁴⁶, отримує друге дихання. Особливо це стосується католицької доктрини, викладеної в буллах папи Пія VI⁴⁷ 1791 р., спрямованих проти громадянської конституції для духовенства. Доктрину стверджено знову, зі старанністю та блиском, в енцикліках *Mirari vos* (1831) та *Quanta cura* (1864), а також супровідній до останньої «Абетці» (*Syllabus*).

Попри намагання ліберальних католиків, як-от уже згаданий абат Дюпанлуп, обмежити її застосування, ця «Абетка» послужила ідеологічним підґрунтям для злиття ультрамонтанських і контрреволюційних течій у французькому суспільстві, що засвідчує брошура Келлера «Енцикліка від 8 грудня 1864 року і принципи 1789 року». «У чому полягає правда, не лише ідеологічна, а й політична та практична?» – запитує цей заповзятий опонент режиму Наполеона III. І пропонує таку відповідь: «Вона полягає в католицькій і папській непомильності, яку так сильно поборюють і ставлять під сумнів, хоч і без видимого результату, вороги та багатовіковий прапор якої енцикліка знову нам унаочнює. Вибір слід робити між двома сторонами, між двома непомильностями – папською і революційною». Висловлений погляд дає змогу краще побачити, як сприймала папство величезна більшість французьких католиків у 1870 р., тим паче що дієвий союз між контрреволюцією і папством перейшов з уявної сфери (непомильність папи Римського) у сферу політичну (французька окупація Риму з метою збереження світської влади понтифіка). Навіть у той момент, коли завдяки зусиллям нового покоління політиків республіканського спрямування революція, зазнавши трагічного досвіду Паризької комуни, намагається дематеріалізуватися та досягти певного внутрішнього примирення в образі Третньої республіки, папа, уже більше самим фактом свого існування, ніж унаслідок освяченої ним доктрини, уособлює живу й осяжну контрреволюцію.

Початки шкільного конфлікту

Незважаючи на значущість цих непорозумінь, вони не були єдиними конфліктами політичного характеру, що заторкнули французьку Церкву в XIX ст. Не розглянувши етапів суперечки між Католицькою Церквою і політичною владою за контроль над освітою, ми не зрозуміємо, як сталося, що протягом століття католицизм тричі укладав із політичним режимом союзи, котрі приносили йому користь відразу, але на дальшу перспективу виявлялися дошкульними для його становища (йдеться про

---

⁴⁶ Огюстен де Баррюель (1741-1820), абат, автор «Мемуарів до історії якобінізму» (1797), у яких із позицій релігійного консерватизму викрито масонство й антиклерикалізм.

⁴⁷ Джованні Анджело Браскі-Онесті (1717-1799); обраний 1775 р. папою Римським, узяв ім'я Пій VI.

королівську Реставрацію, авторитарну Імперію та монархічні кола Третьої республіки; усі вони погоджувалися на компроміс із Церквою радше задля досягнення власних інтересів, ніж із релігійних переконань). Такий екскурс допоможе нам зрозуміти, чому з 1860-х років політики все частіше починають говорити про небезпеку з боку Церкви, викриваючи «клерикалізм», як це робив Гамбетта, з великим запалом та ефективністю. Фактично закони Феррі⁴⁸ 1880 р. і закони 1901-1904 рр., спрямовані проти чернечих згромаджень, юридично окресливши відокремлення Церкви від держави у Франції, були завершенням довгого, столітнього конфлікту, початки якого припадають ще на добу Наполеона I.

Насамперед ідеться про протистояння принципів: університетська монополія проти свободи освіти. Створений Наполеоном 1808 р. університет користувався монопольним правом присудження наукових ступенів. Навіть саме його існування, яке підтверджувало претензію держави на здійснення контролю над освітою та надання останньої за посередництвом світської корпорації, що об'єднувала у своїх рядах викладачів ліцеїв і міських коледжів, могло викликати занепокоєння в Католицькій Церкві. Адже в особі свого духовенства та, особливо, освітніх конгрегацій вона мала у XVIII ст., навіть після скасування Товариства Ісуса (1765), значний професорський корпус. Це протистояння накладається на прогресуючий антагонізм між корпораціями: з одного боку – викладачів духовного сану, а з іншого боку – викладачів, що були випускниками ліцеїв, які в часи Імперії та, особливо, Реставрації виявляли невдоволення суворими релігійними рамками, котрі їм нав'язували. Справді, ставлення Католицької Церкви до університетської справи, як у дзеркалі, відобразило її відмову змиритися з двома важливими явищами, котрі можна спостерегти ще до революції 1789 р., але акцент на які поставила саме вона: мова йде про лаїцизацію⁴⁹ викладацького корпусу та усунення церковників із спільної еліти.

Після кризи 1828 р. Церква починає домагатися перегляду рішення держави здійснювати контроль над університетом, вважаючи це рішення помилкою; тим більше що в добу Першої імперії, а ще більшою мірою в часи Реставрації університетська корпорація налічувала значне число священників, які виконували освітні й адміністративні функції. Домагаючись скасування університетської монополії, Церква проводить кампанію

⁴⁸ Жуль Феррі (1832-1893), за фахом адвокат, один із лідерів поміркованого крила республіканців; протягом 1880-1885 рр. його кілька разів обирали прем'єр-міністром Французької республіки.

⁴⁹ Термін «лаїцький», що є синонімом світської культури, чітко відмежованої від церковної, входить у вжиток після Французької революції.

за свободу освіти. Якщо брати до уваги законодавчі досягнення, то наслідки цієї кампанії вражають: 1833 р. – свобода початкової освіти; 1850 р. – свобода середньої освіти; 1875 р. – свобода вищої освіти. Однак ця перспектива трохи спотворює дійсність: мета закону Гізо⁵⁰ 1833 р. насправді не має нічого спільного із задоволенням інтересів Церкви, а закон 1875 р., надавши можливість створити п'ять католицьких інститутів (у Парижі, Ліоні, Тулузі, Лілі й Анжері), не надав їм жодної переваги в конкуруванні з державними закладами вищої освіти та, як виявила модерністська криза, зробив їх предметом сумнівів і дискусій у самому католицизмі. З іншого боку, негайним наслідком закону 1875 р. щодо університету стало зміцнення республіканців у переконанні, що з метою закріплення їхніх політичних успіхів треба здійснити кроки щодо лаїцизації державної освітньої системи, тож закон Феррі став у певному сенсі необхідною відповіддю на успішну кампанію католиків за запровадження свободи освіти.

Однак у політичних дискусіях XIX ст. більше за принципи важили люди й те, що вони представляли, а звідсіля – надзвичайна важливість місця, яке відводилося в цих дискусіях освітнім конгрегаціям. Це «коротке» XIX ст. чітко окреслене двома владними рішеннями: 1802 р. – спрямованим проти згромадження «Отців віри», а 1880 р. – проти конгрегацій, діяльність яких не була схвалена державою. Метою цих рішень було усунути ту ж саму небезпеку – єзуїтів – і таким способом запобігти входженню католицизму в тогочасну освітню систему. Парадоксально, але від доби Французької революції аж до 1880 р. увага політиків до релігійних конгрегацій не торкається ані госпітальєрів чи наближених до них за метою діяльності чернечих згромаджень, майже виключно жіночих, які з 1808 р. отримували фінансову допомогу від держави; ані контемплативних і жебрущих орденів: від кармелітів до францисканців, від бенедиктинців до домініканців. Ще століття тому їх безупинно викривали як «ледарів», а в період між 1800-ми і 1860-ми роками постійна розбудова їхніх структур не викликала, окрім локальних винятків, заперечення з боку владних верств суспільства.

За режиму Реставрації визначаються три форми присутності чернечих згромаджень у царині освіти. Фактично відновленому після 1814 р. ордену єзуїтів за сприяння прихильних єпископів довіряють вісім малих семінарій, які він перетворює на престижні коледжі для дітей місцевих суспільних еліт, що спричиняє 1828 р., за ліберального уряду Мартіньяка,

---

⁵⁰ Франсуа П'єр Гійом Гізо (1787-1874), історик, професор Сорбони, один із лідерів ліберальних монархістів, за часів Липневої монархії обіймав посади міністра громадської освіти, від 1840 р. до 1848 р. – прем'єр-міністр Франції.

їхнє закриття. На противагу цьому, різними ордонансами⁵¹ в період між 1820 р. і 1825 р. без особливого труду визнано громадську користь діяльності на регіональному рівні нових згромаджень ченців-викладачів, які створюються за взірцем конгрегації «Братів християнських шкіл». Зокрема, жіночі конгрегації отримують 1825 р. специфічний закон, який дозволяє визнання монастирських спільнот із давніми традиціями (таких як урсулінки, котрі ще володіли у Франції широкою мережею жіночих пансіонатів), а надто нових конгрегацій з підпорядкуванням одній настоятельниці (як-от «Дами Святого Серця») та менш знаних дієцезіяльних згромаджень, що опікувалися головним чином вихованням дівчат.

Починаючи з 1850 р., освітні згромадження отримують нові переваги. Закон Фаллу⁵² дозволяє єзуїтам і кільком спільнотам, давнім і новим, а також світському духовенству керувати не підпорядкованими державі закладами середньої освіти; декрет, підписаний у січні 1852 р. Луї-Наполеоном Бонапартом, знову уможливорює визнання жіночих конгрегацій, заснованих після 1825 р. Різні заохочення безперечно створюють виняткові умови для розвитку освітньої мережі під опікою монашества; цей розвиток досягає піку напередодні 1880 р. У той час зі 150 тисяч зареєстрованих у Франції богопосвячених осіб близько 70% займаються викладанням у спеціалізованих чи мішаних освітніх закладах, що їх утримували монастирі. Ці близько 105 тисяч ченців та, особливо, черниць, що присвятили себе викладанню, становлять у добу Другої імперії фактично вдвічі чисельнішу за парохіяльних священників групу.

Конкретизуючи, можна виділити три площини зіткнення: початкова школа, коледжі, жіноча освіта, які послідовно стають предметом політичних ставок до моменту, коли здійснюваний від 1860-х років контрнатуп університетських кіл надав боротьбі загального характеру. Спочатку погляньмо на першу з них – початкову школу. Від 1816 р. до 1836 р. щодо неї у Франції прийнято безпрецедентну кількість законодавчих актів, вирішального значення з-поміж яких набуває закон Гізо. Суперечки, які мали релігійний характер, стосувалися двох головних сторін: єпископа (або пароха), з одного боку, і ченця (або черниці) – викладача, з іншого боку. Щодо надаваного релігії місця – відносного чи переважаючого, то це залежало насамперед від ролі, котра відводилася духовенству в різних випускних і наглядових комітетах, що становили тоді необхідну підвалину шкільної освіти. Закон 1824 р., який передав контроль за початковою освітою знову в руки духовенства, був приречений на поразку. Закон 1833 р., залишаючи

⁵¹ Різновид правового акту, в якому висловлювалася законодавча ініціатива короля.

⁵² Альфред П'єр Фаллу (1811-1886), історик та політичний діяч, міністр народної освіти й культів (1848-1849).

католицькому духовенству, остаточно, певну владу над шкільною освітою, запровадив, однак, три важливі обмеження: скасування будь-якого контролю з боку єпископа, введення до складу комітетів священників інших віровизнань, а особливо – створення в цих інституціях протидії священникам в особі нотаблів та представників міністерства освіти.

На діяльності ченців-освітян зосереджуються, зі свого боку, дві дискусії: перша – здебільшого педагогічного характеру, друга – радше релігійного, причому в обох проявляються важливі світоглядні міркування, присутність яких витлумачує жвавий характер і значну тривалість полеміки. Близько 1815 р. у Францію проникає новий дієвий та економний метод, який дозволяє полегшити початкове навчання – читати, писати й рахувати – і водночас спричинює дискусію в порівняльному плані: метод взаємодопомоги проти методу одночасного навчання; запозичена з Англії ланкастерська модель проти моделі, яку винайшов Жан-Батіст де Лясаль⁵³ і якої дотримувалися чернечі згромадження. Ланкастерську модель хвалять як ліберальну, оскільки, використовуючи найкращих учнів як репетиторів, вона готує їх до активнішого громадсько-політичного життя; духовенство ж вбачає в ній небезпеку, що гірша від запозиченої з протестантської Англії ересі, отож негайно підтримує новостворені чернечі конгрегації у викриванні новаторських загроз.

Проте самі чернечі згромадження опиняються в центрі іншої полеміки, на перший погляд, більш технічного характеру, – так званої «патентної чвари». З 1816 р. відкриття школи стає можливим тільки за наявності індивідуального патенту на викладання, який надає університет. Ченці відмовляються звертатися по нього, і гострий конфлікт залагоджується тільки в 1819 р. Згодом конфлікт відновиться і стосуватиметься черниць. Конгрегації виправдовують свою відмову двома аргументами: насамперед настоятелі бояться, що викладачі, які отримують патент, зможуть легше покинути свою спільноту; крім того, чернечі згромадження, визнані законом як освітні, вважають, що їм не потрібно знову домагатися отримання індивідуальних дозволів на викладання для кожного зі своїх членів, а тому останні для того, щоб навчати, потребують лишень так званого «послушницького листа», яким настоятель доручає кожному підлеглому обов'язок, котрий тому належить виконувати. З плином років суперечка збагатиться елементами більш полемічного характеру: у відмові отримувати патент ворожа суспільна думка побачить визнання неспроможности виконати умови його отримання та нарече «послушницькі листи» «патентами неосвічености».

⁵³ Святий Жан-Батіст де Лясаль (1651-1719), священник і педагог, засновник конгрегації «Братів християнських шкіл» (1684).

У підсумку закон Гізо, який заснував нову шкільну інституцію – обов'язкову початкову школу на селі – постав як справжній шкільний конкордат, що несе католицизмові два елементи сатисфакції: закріплення релігії – залежно від віровизнання батьків – серед навчальних дисциплін та, ще більшою мірою, залишену місцевій громаді можливість призначати вчителя для муніципальної школи за власним вибором; таким чином для ченців широко відкрилися двері до громадського викладання. Закони Феррі, як і закон Гізо, стосуються змісту дисциплін і викладацького складу. Після цієї подвійної лаїцизації католикам залишено можливість у дещо модифікований спосіб користуватися визнаною законом 1833 р. і вже почасти практикованою ними моделлю вільної школи.

Другою площиною зіткнення є середня освіта. Конфлікт досягає кульмінаційної точки в 1840-ві роки, але його початки сягають заснування у 1808 р. університетської корпорації, що створила загрозу для багатьох малих закладів семінарійного типу, котрі займалися підготовкою майбутніх священиків. У добу Реставрації вони становили освітню конкуренцію для коледжів і ліцеїв. Червневі ордонанси 1828 р., які гарантували виділення єпископам двадцяти тисяч місць у малих семінаріях, призначені були покласти край цій дискусії. Однак, починаючи з 1843 р., відбувається згуртування «католицької партії», рішуче налаштованої відновити боротьбу проти університету й домогтися свободи середньої освіти. Ця напористість має численні причини: бажання католицького лідера графа Монталамбера⁵⁴ здобути підтримку суспільності, використовуючи нові, запозичені з Англії, засоби політичної боротьби; відродження французького католицизму, який має реальну підтримку в середовищі учнівської та студентської молоді; нарешті, ухильна позиція уряду Гізо, який не бажає здійснювати реформу університету. Полеміка швидко вироджується: богослови, наприклад Марє, викривають еkleктивну філософію Кузена⁵⁵ як новий пантеїзм; памфлетисти змішують з болотом університет, «клоаку всіх пороків». До цього прикладають руку професори, особливо філософії, такі як Зеворт у Ренні; Кіне⁵⁶ та Мішле⁵⁷ зі своїх кафедр у Французькому коледжі заперечують їм, нападаючи на єзуїтів, які знову пожинають плоди цієї жвавої герильї, у котрій, щоправда, не беруть участі більшість єпископів і менша частина католиків, що дотримується поміркованих поглядів.

⁵⁴ Шарль Форб Гріан де Монталамбер (1810-1870), письменник і політичний діяч ультрамонтанських переконань.

⁵⁵ Віктор Кузен (1792-1867), філософ-спіритуаліст, діяч освіти, історик.

⁵⁶ Едгар Кіне (1803-1875), історик і філософ, автор трактату «Створення» (1869-1870).

⁵⁷ Жюль Мішле (1798-1874), історик, професор Французького коледжу, автор знаменитої «Історії Франції», опонент політичного режиму Другої імперії.

Вільна освіта

Боротьба триває безрезультатно до падіння Липневої монархії; після 1848 р. питання вирішується. Католицька партія висловлює підтримку кандидатурі Луї-Наполеона Бонапарта в обмін на обіцянку допровадити до ухвалення потрібного закону. Зрештою, такі політики консервативно-республіканського спрямування, як Т'єр, збиті з пантелику червневим повстанням робітників у Парижі, шукають опори в релігії, щоб заспокоїти народ: відтепер вони надають освітнім конгрегаціям перевагу перед світськими вчителями, цими «відразливими малими красномовцями», і навіть готові йти на значні поступки щодо середньої освіти. Новий закон готує граф Фаллу, ліберальний католик, друг Монталамбера. Він гарантує свободу середньої освіти, але не позбавляє її контролю з боку держави. Закон підтримує й університет, дозволяючи водночас єпископам, а також представникам протестантських і юдейського культів входити до вищої ради громадської освіти та в академічні ради.

Як кожен компромісний текст, закон Фаллу викликає запеклий спротив і з боку непримиренних католиків (таких як Вейо⁵⁸), і з боку демократів (таких як Гюго⁵⁹); сторони протистояння сходяться щодо діягностики нездоланного антагонізму між Церквою і тогочасним суспільством, але очевидно відрізняються в підходах до розв'язання освітньої проблеми. Так чи інакше, свобода середньої освіти спричинилася до значного зростання числа учнів (на 75% з 1842 р. до 1865 р.), і задовольнити цей приріст архаїчна мережа ліцеїв і коледжів виявилася неготовою. Якщо порівняти статистичні дані 1842 р. та 1854 р., то побачимо, що новий закон відразу прискорив занепад громадської освіти державного підпорядкування (з 54% до 45% учнів) на користь приватних закладів освіти, які розвинулися протягом 1840-х років (35%), і меншою мірою – католицьких коледжів (20%). Станом на 1876 р. ситуація зазнала подальших змін: приватна освіта значно скоротилася (на 15%), з цього скористалися громадська освіта (зростання числа учнів на 5%) та, особливо, конфесійна освіта (на 10%). Протягом наступних двадцяти років ця тенденція посилюється: станом на 1898 р. спостерігаємо розподіл середньої освіти на два великі сектори: заклади католицької (41% від загалу учнів) та громадської (53%) освіти. Але якщо взяти до уваги малі семінарії, то духовенство, яке опікується 85 тисячами учнів, змагається з університетом, який має під своєю опікою 86 тисяч учнів, на рівних.

⁵⁸ Луї Вейо (1813-1883), католицький журналіст і письменник.

⁵⁹ Віктор Марі Гюго (1802-1885), письменник, прихильник демократичної республіки, автор поеми антиклерикального спрямування «Папа» (1878).

Насправді слід розрізнати негайні і далекосяжні наслідки закону Фаллу. Треба було чекати майже пів століття, аби пересвідчитися, що цей закон приніс католицизмові перемогу, на яку той віддавна сподівався. Насамперед ухвалення закону Фаллу уможливило надання належної відповіді на зростаючу суспільну потребу в середній освіті, полегшивши створення краще пристосованої приватної освіти; лише в другу чергу він спричинився до набуття приватними закладами освіти конфесійного характеру, створивши майже досконалу рівновагу між інтересами Церкви і держави, яка тривала до ухвалення в 1901-1904 рр. законів проти чернечих згромаджень.

Третьою площиною протистояння стала жіноча освіта. У 1836 р. ордонанс Пеле де Лялозера⁶⁰ намагається поширити на дівчат переваги закону Гізо; у 1850 р. закон Фаллу зобов'язує органи самоуправління населених пунктів, які налічують понад 800 мешканців, відкрити школи для дівчат. Однак за відсутності мережі нормальних жіночих шкіл конгрегації виявляються єдиними спільнотами, спроможними ставити чоло цій нагальній освітній потребі, яка стала ще гострішою після 1867 р., коли дію закону Фаллу щодо обов'язкової жіночої освіти було поширено на населені пункти, що мали понад 500 мешканців. Зрештою, закон Фаллу, офіційно визнавши дію «послушницького листа» для дозволених державою жіночих згромаджень, і декрет 1852 р., поширивши дію закону 1825 р. на всі конгрегації, які було створено після цієї дати, відверто заохочують освітню діяльність монашества. Після 1852 р. черниці здійснюють широкий контроль над пансіонатами; вони розбудовують мережу вільних шкіл не лише на заході та південному заході країни, а й у достатньою мірою освіченої частині Франції, якою є її північ; вони здійснюють підготовку фахового персоналу для щільної та постійно зростаючої мережі місцевих шкіл комунального підпорядкування, не перешкоджаючи світським учителькам, а творячи натомість тип мішаної школи.

Не дивно, що за цих умов освіта, яку надають чернечі згромадження, постійно розвивається і охоплює напередодні ухвалення закону Феррі до 60% учнів та учениць початкової школи. Уже в останні роки існування Другої імперії такий успіх спричиняє зростання спротиву. Республіканці устами одного зі своїх лідерів, Жуля Сімона⁶¹, жваво викривають підступну конкуренцію, яку заможні конгрегації створюють для бідних світських

⁶⁰ Жозеф Пеле де Лялозер (1785-1871), граф, політичний діяч, у 1836 р. обіймав посаду міністра громадської освіти в кабінеті А. Т'єра.

⁶¹ Франсуа-Жуль Сімон-Сюїсс (псевдонім Жуль Сімон; 1814-1896), за фахом філософ, політичний діяч, від 1863 р. до 1870 р. був депутатом парламенту, з трибуни якого обстоював республіканські цінності.

інституцій. Проте вони ще не спроможні завдати удару у відповідь на цьому полі, як засвідчує поразка ініціативи Дюруї⁶². Його курси середньої освіти для дівчат, відкриті 1867 р., спричинюють надзвичайно жваву опозиційну критику з боку єпископів, яких надихає Дюпанлуп.

Справді, починаючи з 1859 р., посилення впливу Католицької Церкви в царині шкільництва стає предметом заклопотаности з боку політичного режиму Другої імперії, вимушеної, з причини її тогочасної італійської політики, зайняти обережну позицію щодо підтримки католицизму: 1861 р. Руланд⁶³, керуючись результатами опитування викладачів, намагається спонукати органи місцевого самоуправління надавати роботу світським викладачам; згодом Дюруї, заохочуючи органи місцевого самоуправління висловитися за безкоштовну шкільну освіту, веде справу до позбавлення конгрегаційних шкіл однієї з їхніх найвагоміших переваг. Ще чутливіші до політичних наслідків римської справи та контрреволюційного духу «Абетки» республіканці обирають шкільні справи одним із головних напрямів своєї політичної діяльності. Боротьба за лаїцизацію освіти спричинює кілька політичних ініціатив ще напередодні подій 1870 р., коли перемога Пруссії над Францією, здобута завдяки як військовій перевазі, так і загальній освіті, раптом надає новий аргумент на підтримку боротьби за контроль держави над шкільництвом.

Папство, спадщина Французької революції, школа – це ті три головні площини, навколо яких формується релігійна політика у Франції протягом усього XIX ст. Вони набувають особливого значення в 1860-ті роки, а надто після 1870 р., коли тісно переплітаються між собою. Цей суспільно-політичний «антиклерикалізм» позиціонує себе як антитезу всьому комплексові явищ, котрі окреслює як «клерикалізм». Насправді мова йде про католицизм, який з часу революції 1789 р. через інтелектуальну діяльність, школи, світське духовенство, храми та чернечі згромадження виявляє свою силу й досягає найвищої точки у впливі на суспільство; про католицизм, що його в рамках нетривалої політичної кон'юнктури 1870-х років монархічні сили різних спрямувань розглядають як ідеологічний цемент своєї діяльності проти республіканських сил, котрі стають щораз сильнішими політичними опонентами.

У всякому разі, перемога, яку таки здобули республіканці, не вповні відповідає сенсові цього вислову, позаяк Католицька Церква ніколи прямо не ризикувала в політичній площині. Адаже конкордатна система

⁶² Віктор Дюруї (1811-1894), історик за фахом, політичний діяч ліберального спрямування, у 1863-1870 рр. – міністр громадської освіти, з 1869 р. – міністр культів.

⁶³ Гюстав Руланд (1806-1878), політичний діяч ліберального спрямування, міністр громадської освіти та культів (1856-1863).

не залишила їй жодної можливості для політичної діяльності; французьке суспільство, що вийшло з Революції, ніколи не потерпіло б цього, як доводить приклад поразки режиму королівської Реставрації. Чітке підтвердження обмеженого впливу Католицької Церкви на політичне життя маємо під час виборів 1876-1877 рр.: республіканці здобули на них перемогу над монархістами завдяки вирішальному внескові ліберальних католиків, які, на відміну від духовенства й атеїстів, навчилися відокремлювати свої релігійні переконання від громадянського вибору. Це був далеко не найменший з-поміж парадоксів політичного життя в момент утвердження республіканського ладу у Франції, де очевидна лаїцизація політичного життя передувала лаїцизації шкільного законодавства.

Переклав з французької мови
д. і. н. **Вадим Ададуrow**

Claude Langlois

POLITICS AND RELIGION IN FRANCE DURING THE 19TH CENTURY

The author elucidates the interaction between political and religious social activism in France during the period between the signing of the Concordat (1801) and the adoption of laws on governing the separation of church and state (1901-1904). Three main points of intersection between politics and religion are identified as attitudes to: (i) the Holy See; (ii) the legacy of the French Revolution; and (iii) education.

Keywords: religion, politics, France, church, state, concordat, education.